

Munich Personal RePEc Archive

Fostering Human Capital Accumulation during Communism: the Case of Bulgaria

Simeonova-Ganeva, Ralitsa

FEBA, Sofia University St. Kliment Ohridski

2012

Online at <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/48105/>
MPRA Paper No. 48105, posted 19 Jul 2013 04:47 UTC

Формиране на човешкия капитал през комунистическия период в България¹

Ралица Симеонова-Ганева²

Резюме

Основните въпроси, поставени в настоящото изследване са: *Какъв е човешкият капитал в годините на комунистическия период и кои са основните политически и икономически фактори, влияещи върху формирането му през този период?* На първо място, е направено измерване на човешкия капитал въз основа на количествени образователни характеристики. Емпиричният анализ предлага дванадесет нови времеви реда за човешки капитал, базирани на съвременните подходи за измерването му. На второ място, са идентифицирани основни икономически и политически фактори, въз основа на преглед на релевантни документи, съхранявани в Държавния архив, както и на социално-икономически изследвания от периода. Наблюдаваме чувствително подобряване на запасите от човешки капитал. Основните значителни промени настъпват в края на 50те и 60те години. По-късно, в края на 70те и 80те години на ХХ век наблюдаваме спад в участието на населението в образователната система. В началото на прехода към пазарна икономика в България около 60% от населението е с основно и по-ниско образование. Въпреки, че през целия период държавното управление се опитва да осигури благоприятни условия за формиране на човешки капитал, политиките му не успяват да подобрят дългосрочно образователната структура на населението. Предполагаме, че възможно обяснение за това е липсата на икономически стимули пред отделните индивиди да повишат образованието си.

Ключови думи: Човешки капитал, комунистически период, фактори за формирането на човешкия капитал

¹ Част от представените резултати са постигнати с подкрепата на програмата за изследователски стипендии за млади учени на Института за изследване на близкото минало. Изказвам благодарност за ценните бележки и препоръки получени от анонимния рецензент на *сп. Социологически проблеми*, Петко Симеонов, Нансен Бехар, Иван Петков, Калоян Ганев, Тодор Попов, Росица Рангелова, Соня Вълчева, Росица Чобанова, Пенчо Михнев и Георги Менгов. Задължена съм и на участниците в изброените научни форуми за ползотворните критични дискусии: Научен семинар по педагогически измервания – ФМИ (СУ), Научен семинар по Статистика и иконометрия – Стопански факултет (СУ), Conference on Medium-Term Economic Assessment (СМТЕА) – Sofia 2005, Докторантски семинар - Икономически институт (БАН), Summer School “Economics of Education and Science” – European Science Days (Austria), Научен семинар „Икономическата (социалната) България: Бъдещето през погледа на миналото” и научния семинар на катедрата по икономика на Американския университет в България.

² Гл. ас. д-р Ралица Симеонова-Ганева е преподавател в Стопански факултет на СУ „Св. Климент Охридски” по Икономическа статистика, Иконометрия и Теория на икономическия растеж. През 2007 г. защитава дисертация на тема „Влияние на човешкия капитал върху икономическия растеж: България, 1949-2005 г. Изследователската ѝ дейност е фокусирана върху моделирането на пазара на труда, човешкия капитал, конкурентоспособността и икономическия растеж и стопанската история. (Имейл: r_ganeva@feb.uni-sofia.bg)

Human Capital Formation during Communism in Bulgaria

Ralitsa Simeonova-Ganeva

Abstract

The question raised in the present paper is: What is the human capital during the communism and which are the key political and economic determinants of its formation during this period? Firstly, a measurement of the human capital is conducted on the basis of quantitative educational indicators. The empirical analysis suggests twelve new time series on human capital, which are consistent with the modern approaches of human capital measurement. Secondly, key political and economic determinants are identified following a survey on relevant documents in the State Archives and social science research from the period. We observe a considerable improvement in human capital stocks over the period. Significant changes occur at the end of 50s and during the 60s. Later, at the end of the 70s and during the 80s of 20th century we observe decline in participation in the educational system. In the beginning of the transition to market economy about 60% of the population in Bulgaria has attained basic or lower educational level. In spite of the fact that during the whole period the government has been trying to provide favorable conditions for human capital formation, its policies fail to improve the educational structure of the population in the long run. We assume that an explanation of the phenomenon is the lack of economic incentives for the individuals to pursue higher education.

Key words: Human capital, communism, determinants of human capital formation

1. Увод

В годините на прехода правителствени и неправителствени анализи са базирани на широко разпространеното мнение, че едно от положителните наследства на икономиките в преход (в частност и тази на България), е високото ниво човешки капитал³. Сред малкото високо оценявани постижения на икономиката през комунистическия период се оказва развитата образователната система и наука⁴. Дискусиите относно политиките за икономически растеж в началото на прехода посочват доброто образование на работната сила като основна предпоставка за растеж – предпоставка, която в голяма степен се приема за изпълнена за България, тъй като състоянието на образователното равнище у нас се оценява високо⁵.

Въпреки тези и други експертни становища, все още липсва както емпирично изследване оценяващо запасите от човешки капитал в България през комунистическия период, така и анализ, идентифициращ политическите мерки довели до формирането му.

Основните въпроси, на които правим опит да намерим отговор са: *Мит ли е добре развития човешки капитал на България през комунистическия период? С какъв човешки ресурс стартираме прехода към пазарна икономика? Кои са основните политически и икономически фактори, влияещи върху формирането на човешкия капитал у нас тогава?*

Първата цел на изследването е построяването на измерители на човешкия капитал въз основа на количествените характеристики на образованието у нас⁶. Втората цел е да бъде направен опит за идентифициране на някои основни икономически и политически фактори, оказали влияние върху формирането на човешкия капитал през разглеждания период.

Вследствие на ограничеността в наличните статистически данни за периода преди 1990 г., на първо място е извършено проучване и систематизиране на съществуващите източници на информация по отношение на проблемите на човешкия капитал и образоваността на населението и работната сила. Част 3 е посветена на измерването на човешкия капитал в комунистическия период. Въз основа на съществуващите статистически данни е изследвана възможността за конструиране на използваните в съвременната литература измерители на човешкия капитал. Направен е подбор и са предложени модификации на някои от измерителите

³ „Имайки предвид възможността за реструктуриране [на икономиката], нуждата от нов капитал, относително ниски разходи за труд в сравнение с международните и високото ниво човешки капитал, можеше да се очаква преходът да е съпътстван от висока степен натрупване на капитал.” Blanchard, O., *The Economics of Post-Communist Transition*, Oxford University Press, 1997, p. 13.

⁴ „Според мен и според колегите, България наистина е запазила забележителни традиции в науката и образованието, които сега би трябвало да създават големи възможности [за икономически растеж].” Сакс, Дж., „Икономически растеж - модели и подходи”, Фактори за икономически растеж в България, ЦИР, 1999.

⁵ „Доброто образование на работната сила е една от основните предпоставки за икономически растеж. Тук ние, от една страна, сме в добро положение, тъй като образователното равнище на нашите работници и специалисти се оценява високо.” Божков, А., „Потенциалът за растеж на българската икономика”, Фактори за икономически растеж в България, ЦИР, 1999.

⁶ Човешкият капитал включва в себе си различни характеристики на индивидите – умения, образование, вродени таланти, здравословно състояние и т.н. Повечето от тези характеристики са трудно измерими. Ето защо най-често използваните измерители на човешкия капитал се отнасят единствено до образователните характеристики на населението и заетите. За повече информация относно измерителите на човешкия капитал вж. напр. Woessmann, L., “Specifying Human Capital: A Review, Some Extensions, and Development Effects”, Working Paper No. 1007, Kiel Institute of World Economics, 2000.

с цел те да могат да бъдат приложени за България. Построени са дванадесет показателя за човешки капитал, които представляват времеви редове от годишни данни. За някои откъслечни години, за които са налице подобни показатели от други изследвания, е направена съпоставка с получените тук количествени оценки. В част 4 е са представени политическите и икономически фактори, които оказват значително влияние върху процеса на формиране на човешкия капитал, изведени въз основа на преглед на релевантните документи от Държавния архив, както и въз основа на социално-икономически анализи от периода (вкл. социологически проучвания). Част 5 представя основните заключения от направеното изследване. В приложението са представени кратки справки за основните ползвани извори.

2. Източници на данни

За годините на социализма липсва достатъчно подробна публична информация, която да дава точна и ясна представа за образованието на населението, работната сила и нивото на заплащане според полученото образование. Причината да не се публикува подробна статистика за труда, образованието и техния принос в икономическото развитие, е наличието на забрана за оповестяване на (някои от) тези данни, поради класифицирането им като сведения, представляващи държавна или служебна тайна.

В периода на социализма Министерският съвет приема поредица от нормативни актове относно опазването на държавната и служебната тайна. Сред тези нормативни актове са включени и списъци с данните, представляващи държавна⁷ и служебна тайна, чието разпространение е наказуемо изключително строго съгласно действащия тогава Наказателен кодекс. Постановления на Министерския съвет утвърждават насочващи в по-голямата си част списъци на сведенията, представляващи държавна тайна, като уточняват, че допълнително за отделни ведомства са одобрявани детайлни списъци на сведенията, използвани в тях, които представляват служебна тайна. За разлика от списъка на сведенията, представляващи държавна тайна, който е строго поверителен⁸ и разпространяван на ръководно ниво в ограничен брой правителствени структури и предприятия, допълнителните списъци на сведенията, представляващи служебна тайна, изобщо не се оповестяват, и са достъпни единствено в архивната документация на самите ведомства.

Основният документ, удостоверяващ секретността на изследваната тук информация е вътрешна заповед⁹ на Комитета по труда и работната заплата (КТРЗ), която съдържа списък със сведенията, представляващи служебна тайна в КТРЗ. Точка първа от този списък включва:

- Състоянието на трудовите ресурси въобще и работната сила в национален, отраслов /ведомствен/ и териториален аспект;
- Отчетните планови баланси на трудовите ресурси и баланса на квалифицираните работници в национален и териториален аспект;

⁷ Някои от сведения от икономически характер, приети за държавна тайна, са следните: сведения или документи, които по решение на органите на Съвета за икономическа взаимопомощ и други междудържавни органи са обявени за поверителни (без да е посочено кои са тези сведения); обобщени сведения за производствените мощности, плановете, отчетите за тяхното изпълнение; обобщени сведения за загуби от стопанска дейност в национален мащаб и анализ на загубите и др.

⁸ Трите степени на поверителност на информацията, представляваща държавна тайна, са «Поверително!», «Строго поверително!» и «Строго поверително с особена важност!». Информацията, която не представлява държавна тайна, но представлява служебна тайна, се обозначава с гриф «За служебно ползване!».

⁹ Държавен архив, *Заповед на КТРЗ № 666/ 1977 г. и списъци на сведенията, които представляват служебна тайна, правилник за вътрешния трудов ред в КТРЗ*, Фонд 607, оп. 3, а.е.№ 378, 1977.

- Състоянието на работната заплата в национален аспект;
- Ефективността на труда и т.н.

В резултат на определянето за секретни на гореизброените и други данни, информацията за образование и работна сила за годините на социализма е ограничена и трудно достъпна. Най-общо, източниците на тази информация могат да бъдат класифицирани в следните групи:

1. Публикации на Централното статистическо управление (ЦСУ) към Министерския съвет и окръжните му подразделения:

- Годишници, справочници и периодика, които са общодостъпни;
- Годишници, справочници и периодика, които са „за служебно ползване!“;
- Публикации, съдържащи основни резултати от преброяванията на населението;

2. Публикации и издания на БАН и други изследователски организации:

- Публикувани резултати от националните емпирични проучвания, провеждани от Института по социология при Българска академия на науките (БАН);
- Научноизследователски публикации в специализирания печат;

3. Държавен архив:

- Нормативни документи, отнасящи се до образованието и работната сила, приети от правителствата през комунистическия период;
- Правителствени анализи по проблемите на образованието и работната сила.

3. Измерване на човешкия капитал

Измерването на човешкия капитал тук следва наложените в литература и практиката подходи¹⁰. В допълнение са предложени и някои алтернативни подходи с цел да бъде използвана в максимална степен съществуващата за периода информация.

3.1. Коефициенти на участие на населението в образователната система

Коефициентите на записване на населението в образователната система се пресмятат в проценти като отношения на броя на учащите се по образователна степен към броя на населението в съответните възрастови групи. За изследваният период липсват официално пресметнати нетни коефициенти на записване на населението в образователната система. В настоящото изследване са конструирани два вида времеви редове¹¹:

¹⁰ За повече информация вж. напр. Woessmann, L., “Specifying Human Capital: A Review, Some Extensions, and Development Effects”, Working Paper No. 1007, Kiel Institute of World Economics, 2000.

¹¹ За да могат да бъдат пресметнати тези коефициенти са използвани петгодишни възрастови групи, които съответстват на възрастта към момента на завършване и възрастта по време на обучението в дадено образователно ниво. Статистическите годишници за периода 1969-1989 г., както и за годините на преброяванията на населението, включват данни за възрастовата структура на населението на петгодишен възрастов интервал. За годините, за които липсват данни за тази структура на населението, възрастовите групи са построени на база възрастовата структура на населението към момента на преброяванията и годишните данни за населението към края на годината. За годините между отделните преброявания, дяловете на отделните възрастови групи в цялото население са получени посредством линейна интерполация, след което е пресметнат броя на населението във всяка възрастова група. Данните за броя на завършилите различните образователни нива, както и броя на учащите в тях са взети от статистическите годишници за периода 1948-1989 г. Използваните данни се отнасят за всички записани учащи и завършили, независимо от тяхната възраст.

1) Коефициенти на записани в образователната система, които са близки по смисъл на използваните в съвременната статистика¹². Съставените коефициенти се отнасят до: учащите в начално образование¹³, учащите в основно образование¹⁴, учащите в средно специално образование¹⁵, учащите в средно образование¹⁶ и учащите във висше и полувисше образование¹⁷.

2) Коефициенти на завършване дадено образователно ниво, които благодарение на наличните данни, позволяват допълнително оценяване на участието на населението в образователната система¹⁸. В пресмятанията са включени следните образователни нива - висше, полувисше и средно специално образование. Изборът е продиктуван от факта, че завършващите тези образователни нива получават квалификационна степен *специалист*, а делът на завършващите специалисти в съответстваща възрастова група¹⁹ представлява своеобразна мярка за новосъздадения човешки капитал през съответната година.

3.2. Степен на образованост (среден брой години образование)

В емпиричните анализи на човешкия капитал е прието степента на образованост да се измерва посредством средния брой години образование на човек от населението²⁰. Средният брой години образование може да бъде пресметнат въз основа на данни от преброяванията, но те се правят на около десет годишен период. Ето защо, посрояването на времеви редове на годишна база изисква използването на алтернативна методология. Степента на образованост на населението е пресметната въз основа на метода на проектиране на средния брой години образование, следвайки методологията на Кириаку²¹.

¹² Коефициентите на записване са пресметнати като отношението между броя на всички учащи в дадено образователно ниво и броя на населението в съответната възрастова група.

¹³ Броят на учащите в началното образование включва учениците от първи до трети или четвърти клас. До учебната 1977/78 г. началният курс на образование включва четири години обучение – от първи до четвърти клас, след което той е намален на три години обучение – от първи до трети клас.

¹⁴ Броят на учащите в основно образование включва учениците от първи до осми клас.

¹⁵ Броят на учащите в средно специално образование включва учениците в техникумите.

¹⁶ Броят на учащите в средно образование включва учениците в техникумите, училищата по изкуствата, средните професионално техническите училища, професионално техническите училища и средните общообразователни училища. Срокът на обучение в професионално техническите училища е от една до три години, а завършилите ги получават само работническа квалификация, а не образователна. От учебната 1964/65 г. започва трансформирането на тези училища в средни професионално технически училища, поради което в тази година редът с данни за записаните учащи продължава в два отделни времеви реда: 1) записани учащи в средни професионално технически училища; 2) записани учащи в професионално технически училища.

¹⁷ За разлика от коефициентите на завършилите висшисти и полувисшисти, в този случай е прието предположението, че преобладаващата част от записаните студенти са между двадесет и двадесет и четири годишни.

¹⁸ Доколкото ни е известно, в литературата липсват подобни оценки на човешкия капитал.

¹⁹ Основните приети предположения, определящи точно тези възрастови групи е, че повечето от завършващите средно специално образование са на възраст 18-19 г., а повечето от завършващите висше и полувисше образование са във възрастовия интервал 20-30 г., поради възможността или необходимостта за отлагане на това образователно ниво няколко години след завършването на средното образование.

²⁰ Най-вече поради невъзможност да бъдат взети предвид всички качествени аспекти на полученото образование.

²¹ Kyriacou, G., "Level and Growth Effects of Human Capital: A Cross-Country Study of the Convergence Hypothesis.", Economic Research Reports 19-26, C.V. Starr Center for Applied Economics, New York University, 1991.

3.3. Дял на специалистите в заетите

Статистическите годишници до 1989 г. съдържат информация за броя на заетите специалисти, който може да бъде използван за измерването на запаса от човешки капитал в работната сила²². За специалисти се считат завършилите средно специално, полувисше или висше образование. Въз основа на тези данни са пресметнати дела на висшистите в заетите (q^{HIGH}), дела на завършилите полувисше и средно специално образование в заетите ($q^{SECS,COLL}$), и дела на специалистите в заетите (q^{SPEC}):

$$q^{HIGH} = \frac{N_{employed}^{HIGH}}{N_{employed}} \times 100, \quad q^{SECS,COLL} = \frac{N_{employed}^{SECS,COLL}}{N_{employed}} \times 100, \quad q^{SPEC} = \frac{N_{employed}^{SPEC}}{N_{employed}} \times 100$$

където $N_{employed}$ е броят на заетите, а абривиатурите за образователните степени са както по-горе.

4. Формиране на човешки капитал чрез образование

Според резултатите от двете емпирични социологически проучвания „Градът и селото“ делът на неграмотното население над 16 години през 1968 г. е 9,2 %, а през 1986 г. – 2,7 % (а преброяванията през 1992 показва 2% неграмотно населението).

През комунистическия период наблюдаваме значително повишаване на броя на завършващите специалисти. Делът на всички завършили специалисти нараства пет пъти и половина, този на висшистите – седем пъти и половина, на полувисшистите – дванадесет пъти, и на завършилите средно специално образование – четири пъти. (Граф. 1)

Нарастването на броя на завършващи специалисти сред населението на възраст 15-29 г. се характеризира с три скока на интервал около тринадесет годишен период, което може да бъде обвързано както с подмяната на поколенията, така и с особености в икономическата политика. Първият скок се наблюдава в началото на 50-те години: в периода 1948-1951 г. коефициентът на завършили специалисти нараства от 5.8 на 11.5. Вторият скок, както и най-голямото увеличение на завършващи специалисти сред младежите се наблюдава в периода 1960-1965 г., когато завършващите от 10 на хиляда нарастват до 26 на хиляда. Третият пик в динамиката на този показател се наблюдава в края на 70-те, когато достига ниво 36 на хиляда.

Най-голямата динамика в коефициентите на завършване наблюдаваме при завършилите средно специално образование. И тук, както и в предходните два показателя, е налице цикличност, но скоковете и спадовете, с които се характеризира реда са много по-големи от тези в останалите редове, а самите стойности на показателя се характеризират с много по-големи колебания. Най-голямото нарастване на броя на завършилите средно специално образование е в периода 1960-1967 г., когато той скача от 20 на 51 завършили младежи на хиляда души население от 15 до 19 г. Следва пореден значим скок в периода 1970-1975 г., когато стойността на коефициента нараства от 50.0 на 65.6, но той е последван от чувствителен спад в дела на

²² Подобна мярка за човешки капитал се използва при емпиричния анализ на времеви редове за САЩ и Германия. Там е използван дела на университетските дипломи в броя на заетите. Cf. Greiner, A., Semmler, W., Gong, G., *The Forces of Economic Growth: A Time Series Perspective*, Princeton University Press, 2005.

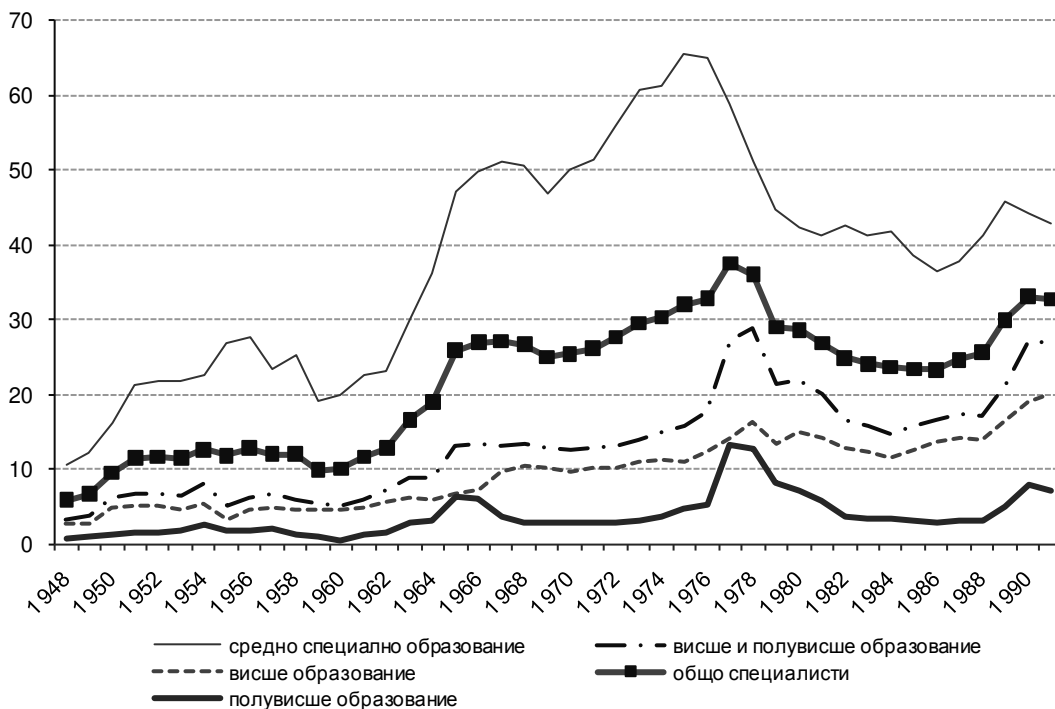
завършващите средно специално образование като през 1986 г. завършват едва 36 души на хиляда, толкова, колкото са били и през 1964 г.²³.

Динамиката на завършилите висше образование сред населението на възраст 20-29 г. се характеризира с по-бавно и постепенно нарастване. През първите двадесет години от периода коефициентът на завършилите се увеличава от 2.7 на 10.5, или средно увеличение от един висшист на хиляда на всеки две години. Най-голямата стойност на този показател в годините на социализма е през 1978 г. - 16.2.

В началото на периода, коефициентът на записани учащи в основно образование е приблизително 65-66%. Записаните учащи в основно образование нарастват постепенно до средата на 60те, когато през 1964 г. достига своя пик – 86.4%. Следва плавен спад в този показател, като през 1980 г. той достига стойността от 1959 г. – 76.7%. Второто чувствително покачване е през 1987 г. – 93.3%. (Граф. 2)

Делът на записаните учащи в средно специално образование в началото на периода е 7.8%, след което постепенно нараства, а в периода 1959-1964 г. наблюдаваме и първият голям пик в този показател, когато той скача от 12.6% на 26.0%. В следващите години този дял непрекъснато намалява, достигайки най-ниска стойност през 1984 г. – 14.7%, толкова колкото е бил и през 1960 г. В края на 80-те започва увеличението на записаните в средно специално образование²⁴.

Графика 1: Коефициенти на завършване на висше, полувисше и средно специално образование, и общо завършващи специалисти (собствени изчисления)

²³ В края на социалистическия период и началото на прехода е налице пореден скок, (през 1991 г., началото на прехода, стойността на този коефициент е 42.9), като подобна тенденция има и при всички останали измерители на човешкия капитал. Ето защо, развитието на човешкия капитал след 1989 г. заслужава специален анализ.

²⁴ Но едва през 2000 г. този дял почти възстановява високите си нива от 1964 г., възлизайки на 25.1%.

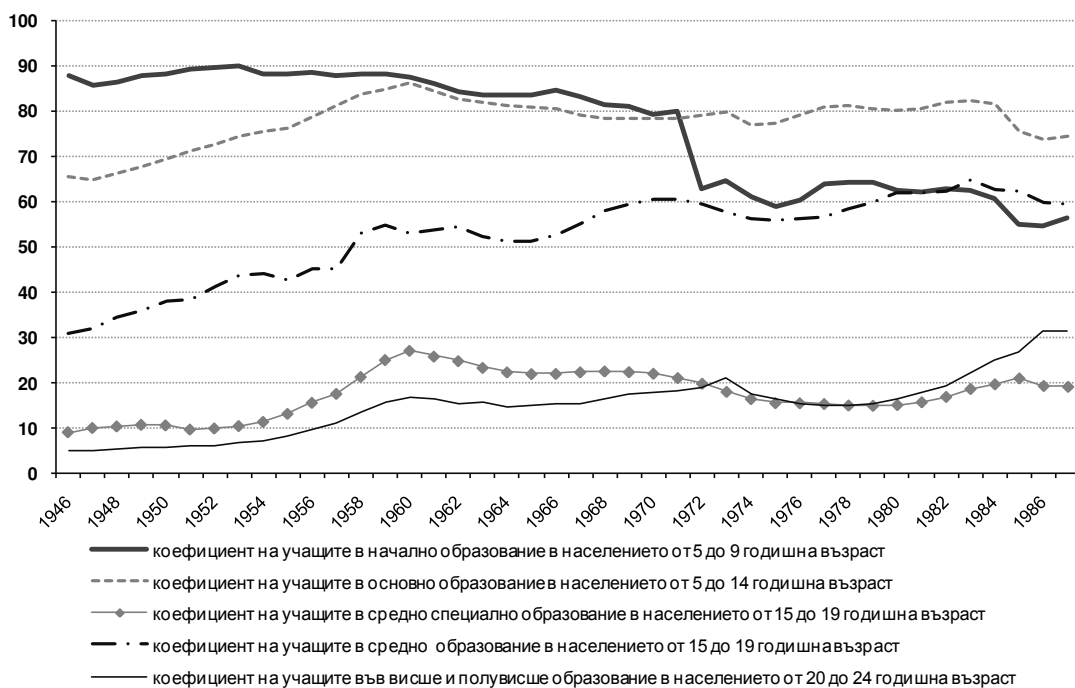
Динамиката на дела на записаните учаци в средно образование наподобява тази на средното специално образование. През 1948 г. 34.0% от населението на възраст 15-19 г. е записано в средно образование, като до 1959 г. този дял нараства средно с 0.8% на година. Най-големият скок е в периода 1961-1962 г., когато този дял от 45.1% нараства до 52.1%. Следващите два пика на показателя се наблюдават през 1975 г. – 62.9% и 1989 г. – 63.0%. Въпреки, че в периодите между пиковите има спадове, те не са толкова чувствителни, колкото при средното специално образование.

Делът на учащите във висше и полувисше образование нараства от 4.9% през 1948 г. до 31.9% през 1990 г., или повече от шест пъти. За периода 1948-1958 г. този показател нараства бавно – средно с по 0.13% на година. През 60те години се наблюдава ускорен растеж на този дял, като от 1959 до 1964 г. нараства с близо 107%, достигайки до стойност от 17.2%. Следващото чувствително нарастване на записаните учаци във висше и полувисше образование е през 70-те години, като през 1977 г. техният дял е 21.5%. След известен спад до 15.0% през 1982 г., от втората половина на 80-те години започва нарастване на този дял.

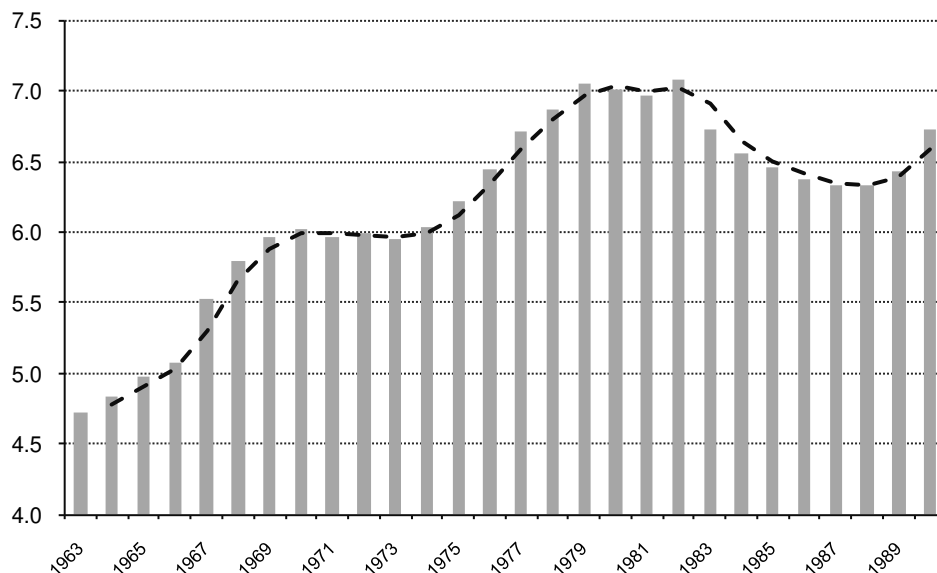
Резултатите, показват наличието на образователна криза в края на 70те и 80те години на ХХ век. Тогава, наблюдаваме спад в записването в образователната система, в успешното завършване на образователните нива и в средния брой години образование в населението. Предполагаме, че причините за тази образователна криза са свързани с изместването на фокуса на политиките (включително и образователните) в редуцирането на негативните ефекти от петролната криза.

Степента на образованост, или средният брой години образование, измерен посредством спецификацията на Кириаку, нараства приблизително два пъти – през 1963 г. тя е 4.7 години. Средното годишно нарастване на този показател е 0.1 години. До средата на 80-те години, средният брой години нараства на два обособени етапа. Първият се наблюдава в периода 1965-1970 г., когато показателят нараства от 4.97 на 6.02 години. Вторият етап включва периода 1974-1979 г., когато средният брой години образование се покачват от 6.04 на 7.05. Следва период на спад в този показател, като през 1987 г. неговата стойност е 6.33 години. (Граф. 3)

Графика 2: Коефициенти на записани учаци в образователната система (собствени изчисления)

Графика 3: Среден брой години образование на работната сила (собствени изчисления)

Групата на специалистите (завършили висше, полувисше и средно специално образование) сред заетите през 1951 г. е 11.1%, от които 4.7% са висшисти, а в края на комунистическия период, специалистите представляват една четвърт от заетите, от които завършилите висше образование възлизат на 8.3%. Близка до образователната структура на заетите се оказва и образователната структура на населението над 16-годишна възраст според социологическите проучвания „Градът и селото” - през 1968 г. по-малко от 20 % са завършили средно или по-високо образование, докато през 1986 г. техният дял се удвоява и е около 40%. Въпреки това, в края на социализма приблизително 54% от населението е с по-ниско от средно образование, а почти една четвърт – с по-ниско от основно образование.

Интересен е фактът, че статистиката на заетите специалисти не отчита длъжностите, които те заемат. Не може да приемем, че повечето от заетите специалисти заемат длъжности, съответстващи на специализацията им, тъй като на практика липсват данни, които да потвърдят или отхвърлят това предположение. В годините преди 1990 г. Комитетът по труда и работната заплата изработва на централно ниво длъжностни характеристики, включващи и изисквания за необходимия образователен ценз за всяка позиция в тогавашното народно стопанство. Не е ясно, обаче, до каква степен тези длъжностни характеристики са спазвани и прилагани на практика, както и колко от всички завършили специалисти са се реализирали на работна позиция, съответстваща на класификацията им. Държавните структури, организациите и предприятията, които следва да настанят на работа завършващите студенти, на практика не винаги са съдействали за трудова реализация на последните. Въпреки че не разполагаме с данни за тези процеси през целия изследван период, подобен проблем е констатиран от правителството през 1977 г.²⁵ Тогава 15 094 млади специалисти завършват висше образование и въпреки съгласувания предварително план за професионалното им разпределение, приемащите организации отказват да настанят на работа 5 880 (39%) от тях. Завършващите инженерно-технически специалности са 6 626, а 3 429 (52%) от тях остават нереализирани. Наличието на

²⁵ Вж. Държавен архив, Доклад от Комитета по труда и работната заплата относно утвърждаване Наредба за реда и условията за насочване и настаняване на работа на младите специалисти, завършили висши училища и полувисши институти, внесен в Министерски съвет, Фонд 607, оп. 3, а.е.№ 124, 1977.

ненастанени на работа завършващи висшисти е причина за създаването на нови, но неефективни работни места, които не водят до нарастване в производителността, а единствено до разходи, свързани с поддържането на тези работни места.

От днешната позиция (в която подготовката на управленските кадри и предприемачите е основен проблем за европейското и националното икономическо развитие) е интересна и ситуацията по отношение образоваността на ръководните кадри и предприемачите в силно ограничената частна дейност през комунистическия период.

В следвоенния период липсата на специалисти и управленски кадри е обусловено от състоянието на човешките ресурси в страната от преди войната, както и от необходимостта от по-дълъг период от време за създаване на квалифицирани човешки ресурси в сравнение с периода, необходим за изграждане на нови заводи. Централното планиране, обаче, не успява до края на управлението си да подготви и използва голяма част от необходимите за икономиката квалифицирани кадри.

В първите години след национализацията на предприятията и отстраняването на довоенната буржоазия, новите икономически ръководители се оказват неспособни да се справят с производството. Някои от причините за това са липсата на умения, знания и лична заинтересованост в новите управляващи²⁶ да стопанисват правилно предприятията и машините и намаляването наполовина на високообразованото население след войната²⁷. През 60-те години състоянието на подготовката на ръководните кадри е незадоволително - те са с ниска квалификация, а управленският труд е с ниска степен на механизация²⁸. Въпреки утвърдения необходим образователен ценз за заеманите длъжности, 22% (3 100 души) от ръководителите на предприятия, учреждения и организации са без средно образование, 56% (3 770 души) от зам. ръководителите са без завършено средно образование, а висшистите в тази група са едва 20%. Въпреки програмите на правителството да подобри квалификацията на тези кадри, през 1981 г. делът на изпълнителските кадри със средно и по-високо образование е 24.7%²⁹. Повишаването на квалификацията остава приоритет на правителството под формата на професионални обучения, но неговите програми не успяват да подобрят това състояние. Обученията за повишаване на квалификацията се предимно „за опресняване и обогатяване на знанията”, а средната продължителност на обучението на едно заето лице варира от 2.5 до 4.8 дни – твърде кратко обучение за постигане на каквито и да е качествени промени³⁰.

През 1968 г. всички частни търговци в страната са със завършено начално образование³¹. По това време, повече от половината от частните занаятчии са с незавършено основно образование, едва около 4% от тях имат завършено средно образование, а завършили висше образование няма. През 1986 г. от занимаващите се с частна дейност приблизително 11% са

²⁶ Поради образователната и социално-класовата структура на обществото е налице остър недостиг на специалисти.

²⁷ През 1944 г. интелигенцията (включваща представители на културния елит, включително завършилите висше образование) е 2.09% от населението, а през 1946 г. висшистите са 0.9% от него.

²⁸ Вж. Държавен архив, *Доклад на Научноизследователския институт по труда относно подготовката и квалификацията на ръководни стопански кадри*, Фонд 607, оп. 3, а.е.№ 779, 1966.

²⁹ Вж. Фол, Ал., *Квалификация на кадрите – на равнището на обществените потребности*, Доклад на Министъра на народната просвета, 1982.

³⁰ Пак там.

³¹ Вж. Колектив, *Социологическата структура на съвременното българско общество*, под общата редакция на Ошавков, Ж., Институт по социология при БАН, 1976.

неграмотни или ограмотени, 26% са с начално образование, 58% с основно образование, 5% със средно образование и отново няма завършили по-висока образователна степен от средно образование³². Може да заключим, че в годините на комунистическото управление частната икономическа инициатива е ангажирала предимно ниско образовани прослойки от населението.

5. Фактори, влияещи върху формирането на човешкия капитал

До Втората световна война, населението в България е ниско образовано. Наблюденията върху населението от тогавашната Главна дирекция на статистиката са единствено по отношение грамотността, а не по отношение на завършените години училищно обучение, който факт сам по себе си е показателен за нивото на образованост по онова време. Проблемите с образованието и социално класовата структура на населението, обаче, не са типични само за България, а за цяла източна и югоизточна Европа по това време³³. През 40-те години 23% от населението в България е неграмотно³⁴, 79% от населението в Турция и 33% в Гърция също е неграмотно, докато през този период във водещите европейски страни нивото на неграмотност е значително по-ниско (Финландия – 9%, Белгия – 4%, Дания, Ирландия, Швейцария, Холандия, Великобритания, Швеция – 1%)³⁵.

В изследвания период икономическите процеси са централизирани и напълно подчинени на политическите интереси на управляващите и външнополитическите отношения на България. От представените по горе данни и резултати е видно, че в началото на разглеждания период преобладаваща част от населението е ниско образовано, а много малка част от него е по-високо образована. Правителствените икономически анализи и експертните мнения на специалистите от ранния период на социализма показват, че икономиката е изпитвала силни затруднения, поради несъответствия между наличния и необходимия човешки ресурс. Освен чисто количествената липса на специалисти с определена образователна степен, допълнително затруднение в процеса на производство представлява и онази част от работниците, които са с много ниско ниво на образование. Може да обобщим, че двата основни проблема на тогавашната работна сила са: 1) големият брой неграмотни и ниско образовани работници; 2) липсата на достатъчен брой високо квалифицирана работна ръка. За да бъдат преодолени тези проблеми централното управление предприема поредица от политически и икономически мерки.

Преодоляването на ниската образованост на населението след края на втората световна война става постепенно с приемането на редица правителствени марки и с естествената подмяна на поколенията. Причините за повишаване образователното ниво в България са многобройни – политически, икономически, социални, културни и не на последно място субективни. Тук ще се спрем на някои от политическите и икономическите фактори, довели до динамиката в образователния статус на населението. За да идентифицираме такива фактори е необходимо да

³² Вж. Колектив, *Емпирично социологическо изследване "Градът и селото-86"*, Том II: Социологически взаимодействия (избрани таблици), ЦСУ, 1988.

³³ „...Първата задача на индустриализацията [на източна и югоизточна Европа] е да осигури обучение и квалификация на труда, който да превърне източноевропейските селяни в заети на цял или половин работен ден работници.” Cf. Rosenstein-Rodan, P., “Problems of Industrialisation of Eastern and South-Eastern Europe”, *Economic Journal*, Vol. 53, No. 210/211, p. 202-211, 1943.

³⁴ Вж. Фотева, М., “Образователен статус на мъжете и жените в България”, *Статистика*, 4, 66-79, 2004.

³⁵ Cf. Azariadis, C., Drazen, A., “Threshold Externalities in Economic Development”, *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. 105, No. 2, pp. 501-526, 1990.

проследим икономическите процеси и политическите решения, довели до изменения в работната сила и образователната структура.

Предложената тук идентификация на факторите е базирана на обстоен преглед на нормативните и съпътстващите ги аналитични документи на Министерски съвет и релевантните министерства, съхранявани в Държавния архив, както и на анализ на стимулите за придобиване на по-високо образование, на базата на данни на ЦСУ и на резултати от социологически проучвания.

5.1. Ликвидацията на неграмотността

Успоредно с въвеждането на централното планиране в първите години след войната, правителството стартира програми за ограмотяване на населението. Един от основните проблеми в изпълнението на тези програми се оказва отказа на неграмотните да посещават ограмотителните курсове, поради слабо съзнание, липса на желание, предразсъдъци или религиозен фанатизъм³⁶. В рамките на тези програми в периода 1945-50 г. са ограмотени 122 125 неграмотни лица, или около 7% от всички неграмотни³⁷. В началото на 50-те години около един милион българи са неграмотни или малограмотни, което поставя България на последно място по темп на ограмотяване сред социалистическите страни³⁸.

В резултат на забавеното ограмотяване на населението, през 1951-52 г. правителство приема поредица от нормативни актове за ликвидиране на неграмотността, като в началото на 50-те се приема Закон за ликвидиране на неграмотността, който задължава неграмотните лица да се включат в безплатното ограмотително обучение, като се въвежда и санкция „тъмничен затвор до една година“ за лицата, които пречат на или отказват да се включат в това обучение. Задължителното образование обхваща младежите до 15 навършени г., а след 1959 г. – до 16 навършени г. В голямата си част, разходите на учащите се поемат от държавата, независимо от степента на образование.

Въпреки тези мерки, в края на 50-те години ежегодно между 3 500 и 4 500 деца остават неприбрани в основното образование, между 30 и 40 000 деца не завършват основното образование, около 16 000 завършващи основно образование не продължават обучението си (18% от всички завършващи основно образование), част от обучаващите се в средно образователния курс също отпадат: между 40 и 60 000 деца (около 3% от населението на възраст от 5 до 19 години) отпадат ежегодно от образователната система³⁹.

Първите значими резултатите от тези мерки се наблюдават в средата на 60-те, когато неграмотните представляват 8.6% от населението, и най-вече през 70-те и 80-те години, когато този дял е около 2%⁴⁰. В заключение може да кажем, че независимо от правителствените

³⁶ Вж. Държавен архив, *Доклади на Министерство на народната просвета във връзка с ограмотяването на възрастното население 1951-1953 г.*, Фонд 142, оп. 9, а.е.№170, 1953.

³⁷ Вж. Държавен архив, *Доклад от Министъра на народната просвета до Председателя на Министерски съвет относно вземане мерки за засилване борбата с неграмотността, с оглед бързото ѝ ликвидиране, 1950 г.*, Фонд 142, оп. 9, а.е.№ 176, 1950.

³⁸ Неграмотни - не четат и не пишат, или четат, но не пишат; малограмотни - без завършено начално образование. Вж. т.2 от *Проект постановление за ликвидиране с неграмотността*, внесено в МС от Министъра на народната просвета, Държавен архив, Фонд 142, оп. 9, а.е.№ 176, 1952.

³⁹ Вж. Държавен архив, *Доклад от Комитета по труда и Държавната планова комисия към предложение за Постановление 174 относно професионалната подготовка и осигуряване работа на младежите под 18 години, които не продължават образованието си, внесен в Министерски съвет*, Фонд 136, оп. 30, а.е.№ 160, 1960.

⁴⁰ Фотева, М., цит. съч.

стимули, образоваността на населението следва процеса, свързан с повишаването на участието на населението в образователния процес и естествената подмяна на поколенията.

5.2. Мобилизацията на работна сила през 50-те и 60-те г. на XX в.

В края на 50-те години са ускорени темповете на развитие на индустрията, като по същото време започва да се наблюдава отлив на работна сила от селското стопанство⁴¹. Въпреки че броят на заетите в трудоспособното население започва да нараства чувствително, в началото на 1960 г. Държавната планова комисия отчита като основна причина за неизпълнението на плана в строителството, селското стопанство и някои други ключови отрасли на промишлеността недостига на работна ръка и недостатъчния брой на квалифицирани работници⁴², като посоченият брой незаети работни места към тогавашния момент е 65 000. Друг проблем, който пречи на процеса на планиране и изпълнение на плана, е миграцията от селата в градовете, която води до оголване на селското стопанство на места и намаляване на добивите и доходите в този сектор.

Оказва се, че свободното движение на населението и трудовите ресурси, свободния избор на професия и работа, и свободното набиране на работна ръка от страна на предприятията, представляват сериозни проблеми пред централното управление, тъй като то не може да обезпечи с трудови ресурси планираното производство. Нещо повече - поради факта че България е с относително малко на брой население, за да се реализира средносрочно и дългосрочно развитие на икономиката, основният източник на работна сила се оказва неизползваното дотогава население в трудоспособна възраст – жените и неучащите младежи, а основният източник за покриване сезонните нужди на някои отрасли – учащите и свободното население.

С цел разрешаването на тези проблеми, се въвежда практика да се съставя баланс на работната сила и се създават бюра за организирано набиране, регулиране и разпределение на работната сила към окръжните народни съвети (ОНС)⁴³. Поредица от последващи нормативни актове от този период оказват влияние върху образованието и работната сила по следния начин:

- Утвърждава се Наредба за организирано набиране и разпределение на работна сила, въз основа на одобрен от Правителството план. Въвежда се регистрация и отчетност на всички граждани в бюрата по труда към ОНС. Регулярно се съставя баланс на работната сила;
- Въвежда се режим на даване на жителство във всички градове на страната;
- Въвеждат се мерки за намаляване текучеството на работната сила;
- В строителството и някои отрасли на промишлеността се въвежда интензивно работно време, намаляващо негативния ефект от неблагоприятните климатични условия, възпрепятстващи производствения процес;
- Въвежда се централно разпределение на завършващите професионално образование;

⁴¹ Вж. Беров, Л., *Стопанска история: икономическо развитие на света от древността до наши дни*, Фондация "Отворено общество", 1994, стр. 656.

⁴² Вж. Държавен архив, *Доклад от Комитета по труда към Постановление 166 относно преодоляване недостига от работна ръка в строителството, промишлеността и другите отрасли на народното стопанство и одобряване Наредба за организирано набиране и разпределяне на работната ръка, внесен в Министерски съвет*, Фонд 136, оп. 30, а.е.№ 154, 1960.

⁴³ Постановление №129 на Министерски съвет от 22 май 1960 г., Държавен архив.

- Организира се спешна подготовка на квалифицирани кадри в дефицитните специалности (монтажници, миньори, електроженисти и др.);
- Организира се подмяна на физически здравите мъже в дейностите с по-леки условия на труд с жени. Въвежда се интензивно назначаване на жени в предприятията и организациите, в които може да намери приложение женския труд. Нареща се на Министерство на просветата да осигури предимство на девойките при приема в техникуми и професионални училища за специалности с по-леки условия на труд;
- Нареща се да се приемат на работа неучащите младежи като работници или ученици, усвояващи занаят;
- Стартира организирането на регулярни бригади от свободното население, учащите, и работещите в различни отрасли, за оказване помощ на нуждаещите се ТКЗС, консервни предприятия и др.

Тези мерки изграждат един своеобразен трудов пазар, в който търсенето на труд от предприятията и предлагането на труд от населението се срещат посредством пълновластен институционален посредник, вземащ решения както по отношение на набирането и разпределението на работната сила, така и по отношение нивото на заплащане и необходимите изисквания за отделните длъжности. Този институционален посредник прави опит да посрещне интересите на централния план, пренебрегвайки индивидуалните интереси на отделните предприятия и отделните работници.

Горепосочените мерки водят до непрекъснато нарастване на броя на заетите от населението в трудоспособна възраст и до повишаване участието на населението в образователната система, което до голяма степен може да обясни значителното нарастване на коефициентите през 60-те години в направените по-горе измервания на човешкия капитал.

5.3. Стремех към образование и възвращаемост от образование

Стремехът към образование у българина, често е посочван като даденост и основен фактор за високото ниво на образование на населението. Достъпът на населението до образование до 1944 г. е силно ограничен. Последващите политическите мерки за насърчаване нивото на образование сред населението и осигуряването на свободен и безплатен достъп до всички образователни нива е ключова предпоставка за чувствително подобряване на образователната структура на населението и наличие на голям дял високообразовано население 30 – 40 години по-късно.

Оказва се, че у нас комунистическото управление подобрява до известна степен образователната структура, но не успява да мотивира голяма част от населението да се включи във възможностите за образование, въпреки отчетени нужди от квалифицирани кадри. В края на комунистическия период, преобладаваща част от населението е с основно или по-ниско образование.

Един от най-категорично установените икономически закони е базиран на теорията и емпириката на Бекер, Минсер и др.⁴⁴ и гласи, че индивидите с по-високо образование имат по-високи трудови доходи⁴⁵. Тогава, след като образованието е безплатно, а професионална

⁴⁴ За повече информация относно развитието на теорията на човешкия капитал, вж. например, Becker, G., Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis with Special Reference to Education, 3rd edition, NBER, The University of Chicago Press, 1993.

⁴⁵ Cf. Pritchett, L., "Where Has All the Education Gone?", Revised Draft, The World Bank, 1999.

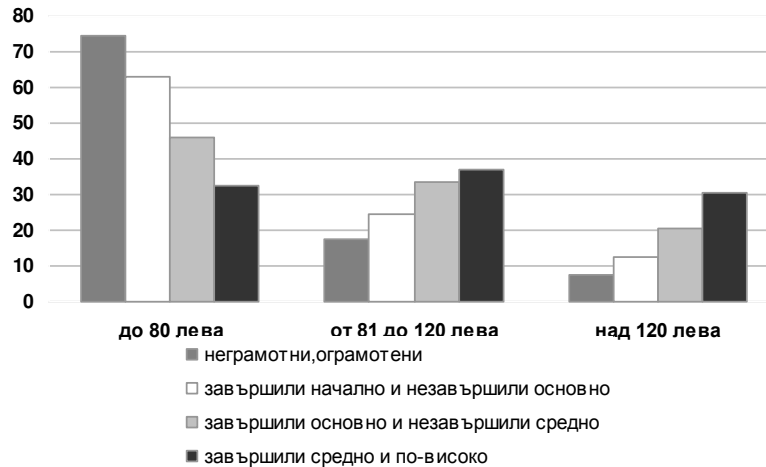
реализация след завършване на образованието е почти сигурна, би трябвало да очакваме, че населението ще прояви силен стремеж към образование. Едно от възможните обяснения на липсата на такъв стремеж е, че структурата на работните заплати през комунистическия период не създава стимули за повишаването на образователното ниво.

През социализма заплатите за всеки вид труд са централно определяни, като липсва ясна диференциация между работниците с по-ниска образователна степен и работниците, с по-висока образователна степен. През 1968 г. е налице тенденция неграмотните да получават по-ниски доходи, но липсва тенденция завършилите средно и по-високо образование да получават по-високи доходи (Граф. 4). Различията в доходите между завършилите средно и по-високо образование и завършилите основно образование не са големи, макар и по-благоприятни за по-образованите.

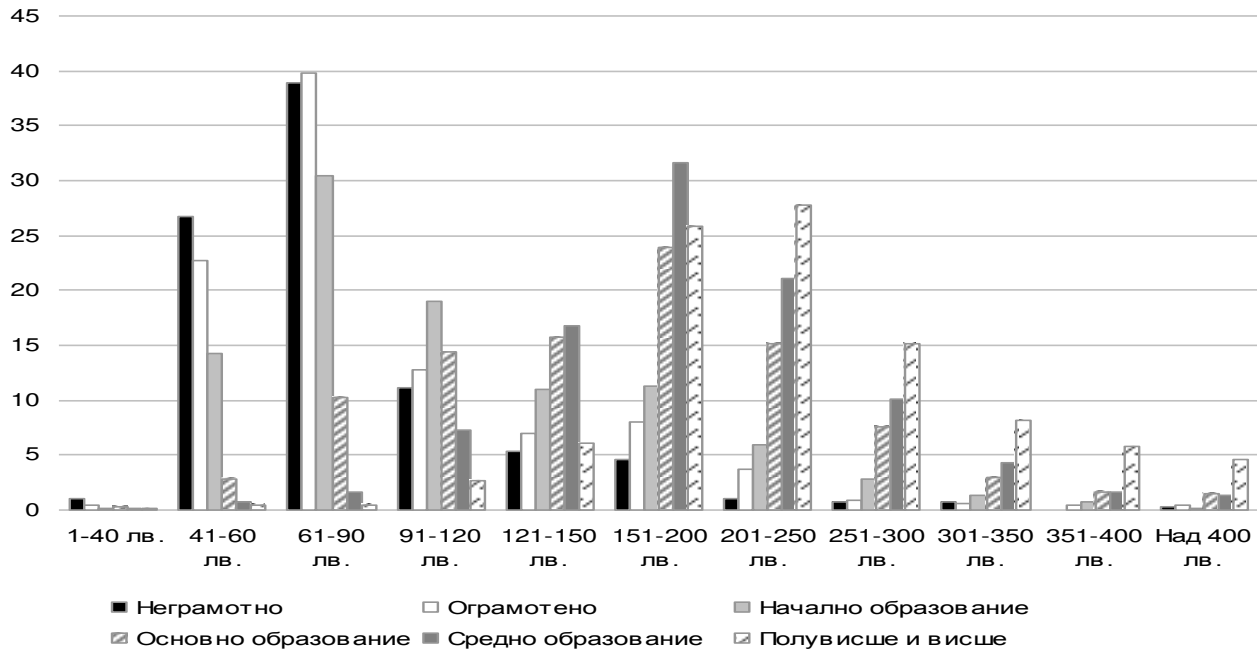
През 1986 г. е налице тенденция по-образованите да получават по-високи доходи, но отново разликата между завършилите висше и завършилите средно образование не е голяма – около 53% и при едните и при другите получават доходи близки до средната работна заплата за страната - между 150 и 250 лв. (Граф. 5).

Като изследваме отделните доходни групи, установяваме, че двете най-високи доходни групи са разпределени почти равномерно между лицата с висше, средно и основно образование, като превесът в най-високата доходна група е в полза на лицата с основно образование (Граф. 6).

Графика 4: Дял на получаващите определен доход в рамките на отделните образователни групи, %, 1968, „Градът и селото – 68”

Графика 5: Дял на получаващите определен доход в рамките на отделните образователни групи, %, 1986, „Градът и селото – 86“

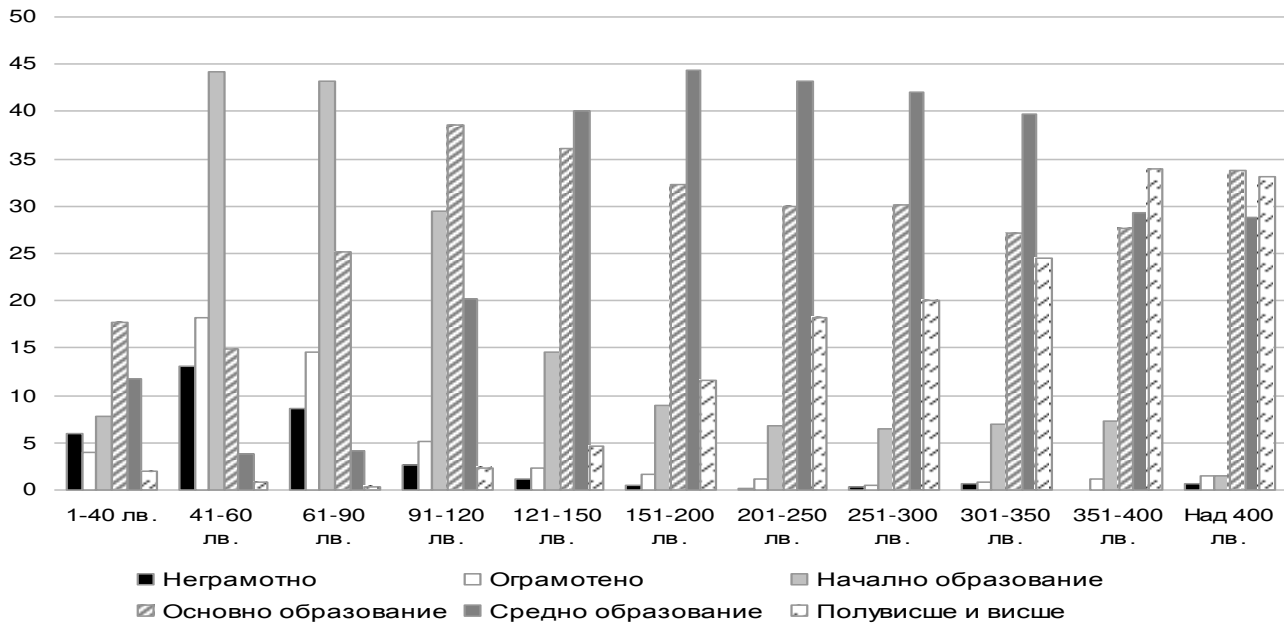

Показателен е и фактът, че 83% от завършилите основно образование в края на 70-те посочват като най-важно условие за удовлетвореност от труда им доброто заплащане, докато този дял при завършилите висше образование е едва 30%, като преобладаващата част от висшестите посочват, че за тях най-важно е работата да е интересна или общественополезна⁴⁶.

Въпреки, че тук не анализираме причините за диференциация в заплащането според образованието, може да направим извод, че завършването на висше образование не е било свързано с очаквани по-високи бъдещи доходи, какъвто е случаят при пазарна икономика. Като вземем предвид усилията, които се полагат от учещия да завърши по-високо образование, отделеното време, пропуснатите трудови доходи в периода на обучение и разходите, свързани с продължаване на обучението, на практика по-рационалните индивиди са се насочили към такава, така или иначе осигурена от централната икономика работа, която изисква по-ниско ниво на образование, а на практика е по-добре или не по-зле платена.

⁴⁶ Вж. Колектив, *Характеристика на българското население: Трудови възможности и реализация*, под общата редакция на Минков, М., Наука и изкуство, 1984, стр. 443.

Графика 6: Разпределение на доходите по степен на образование в рамките на отделните доходни групи, %, 1986, „Градът и селото – 86”

5. Заключение и дискусия

Настоящото изследване е фокусирано изцяло върху количествени аспекти на формирането на човешки капитал чрез образование. Разбира се, остава да бъде изследван и въпроса за качествените аспекти на получаваното образование пре изследвания период. За съжаление, изследването на качествените аспекти в образователния процес е силно затруднено, поради липса на обективни емпирични данни и официална статистическа информация.

Друго ограничение на настоящото изследване се състои в използването на тясна работна дефиниция за човешкия капитал, базирана на възприетите в литературата подходи за измерване на човешки капитал. На практика, човешкият капитал представлява знанията и уменията на отделните индивиди, които определят нивото им на интеграция в обществото, реализацията им на пазара на труда и производителността им в отделните предприятия и организации. Най-общо формулирано, човешкият капитал може да бъде разгледан като комбинация от следните характеристики в отделните индивиди: образование, опитност, ценностна система, здравословно състояние и природни дадености и таланти. Интегрирането на тези разнородни характеристики в единна система от измерители на човешкия капитал все още е предизвикателство в емпиричните изследвания.

Въпреки споменатите ограничения, настоящото изследване предоставя възможност да бъде проследен процеса на формиране на човешки капитал у нас през комунистическия период, както и да бъдат изведени напреден план политиките, повлияли в най-голяма степен този процес. Основните заключения, които могат да бъдат направени са както следва:

След Втората световна война България е изостанала чувствително по отношение развитието на човешките ресурси спрямо западноевропейските страни. Проблемите с образованието са типични за цяла източна и югоизточна Европа по това време, като спрямо останалите балкански страни България е със значително по-добра позиция. Може да обобщим, че в резултат на поредица от политически и икономически мерки, някои от които бяха разгледани по-горе, състоянието на човешкият капитал у нас е подобро значително през последния половин век.

Основните значителните промени в образователната структура на населението настъпват в края на 50-те и през 60-те години. През целия комунистически период управлението се опитва да осигурява възможно най-добри условия за развитие на образователната структура на населението и успява да измени съществено състоянието след Втора световна война. За целия период 1946-1985 г. делът на населението с висше, средно и полувисше образование нараства с почти седем пъти, а населението с по-ниско от основно образование, представляващо три четвърти от населението в началото на периода намалява до една четвърт в края на периода. Въпреки това, в началото на прехода на страната към пазарна икономика, който съвпада с навлизането на световната икономика в ерата на информационните и комуникационните технологии, в България около 60% от населението е с основно е по-ниско образование.

Въз основа на представените тук данни и анализ, може да направим следните изводи по отношение на политиките предприети от комунистическото управление за подобряване на човешкия капитал:

- Политиките за свободен достъп до образование не успяват да подобрят драстично и дългосрочно образователната структура на населението, поради липса на икономически стимули за отделните индивиди да повишат образованието си;
- Политиките за мобилизация на работната сила водят до успех в краткосрочното повишаване нивото на образование средата на 50-те и началото на 60-те години, но нямат ефект върху индивидуалната мотивация за повишаване на квалификацията през следващите години на комунистическия период.

Резултатите, показват наличието на образователна криза в края на 70те и 80те години на ХХ век. Към момента на стартирането на прехода към пазарна икономика, запасът от човешки капитал е бил негативно повлиян от тези процеси (особено, ако сравним състоянието му към този момент с това в останалите страни⁴⁷). Следователно, кризата в началото на прехода може би се дължи не само на процесите, свързани с реструктурирането на икономиката, но и на наличие на криза в образованието през последните петнадесет години на комунистическото управление.

В контекста на понастоящем протичащия процес на реформиране на образователната система, получените резултати могат да бъдат използвани като основа за формулиране на конкретни мерки на икономическата и образователна политика на микро- и макрониво. Един от основните изводи, които могат да бъдат направени от настоящето изследване е, че, за да бъде успешна, политиката за формиране на човешки капитал следва тя да бъде обвързана с мерки, които създават благоприятна институционална среда за материално стимулиране на знанието и уменията на заетите. Такива политики следва да осигурят не само стимули за участие в образователната система, но и такива, които да благоприятстват диферинциация на доходите на пазара на труда в зависимост от притежаваните умения и компетентности.

⁴⁷ В средата на осемдесетте, делът на населението с висше образование в много социалистически и капиталистически икономики е по-висок от този в България, където е приблизително 6%: САЩ – 15.4%, ГДР – 11.7%, СССР – 8.7%, Дания – 8.2%, Швеция – 8%, Гърция – 7.4%, Канада – 7.1% и т.н. Може да приемем, че тези ниски стойности се дължат на ограничения брой планирани и отпускани места за учащи във висшите учебни заведения, които да не дават възможност за задоволяване на стремежа към образование в населението. Но на практика се оказва, че процесите на изоставане в степента на образование са много по отчетливи и задълбочени по отношение на средното образование. През същия период, България е на едно от последните места сред социалистическите и развитите икономики по дял от населението със средно образование, който е приблизително 30%: Западна Германия – 70.1%, САЩ – 61.6%, Австрия – 60.1%, ГДР – 53.5%, СССР – 53.2%, Румъния – 50.1%, Чехословакия – 44.9%, Куба – 42.7%, Полша – 40.7% и т.н.

Библиография

Аркадиев, Д., “Икономическият растеж на България – 1970 – 1989 г.”, *Статистика*, бр. 3, стр. 20-32, 1993.

Беров, Л., *Стопанска история: икономическо развитие на света от древността до наши дни*, Фондация “Отворено общество”, 1994.

Божков, А., “Потенциалът за растеж на българската икономика”, *Фактори за икономически растеж в България*, ЦИР, 1999.

Ганева, Р., „Човешки капитал и икономически растеж в неокласическите емпирични модели”, *Годишник на Стопански факултет*, Том 6, СУ „Св. Кл. Охридски”, приета за печат

Ганева, Р., „Човешкият капитал и теорията за икономически растеж”, *Дискуссионни материали*, DP02/2004, кн. 1, стр. 27-39, Икономически институт, БАН, 2005.

Георгиев, Г., *Населението и човешките ресурси на балканските страни (историко-демографски и военно-икономически анализ)*, Военно издателство, София, 1983.

Доброславска, Л., *Възпроизводство на квалифицирана работна сила*, Център за професионална подготовка на работниците, 1990.

Държавен архив, *Доклад на Научноизследователския институт по труда относно подготовката и квалификацията на ръководни стопански кадри*, Фонд 607, оп. 3, а.е.№ 779, 1966.

Държавен архив, *Доклад от Комитета по труда и Държавната планова комисия към предложение за Постановление 174 относно професионалната подготовка и осигуряване работа на младежите под 18 години, които не продължават образованието си*, внесен в Министерски съвет, Фонд 136, оп. 30, а.е.№ 160, 1960.

Държавен архив, *Доклад от Комитета по труда и работната заплата относно утвърждаване Наредба за реда и условията за насочване и настаняване на работа на младите специалисти, завършили висши училища и полувисши институти*, внесен в Министерски съвет, Фонд 607, оп. 3, а.е.№ 124, 1977.

Държавен архив, *Доклад от Комитета по труда към Постановление 166 относно преодоляване недостига от работна ръка в строителството, промишлеността и другите отрасли на народното стопанство и одобряване Наредба за организирано набиране и разпределяне на работната ръка*, внесен в Министерски съвет, Фонд 136, оп. 30, а.е.№ 154, 1960.

Държавен архив, *Доклад от Министъра на народната просвета до Председателя на Министерски съвет относно вземане мерки за засилване борбата с неграмотността, с оглед бързото ѝ ликвидиране*, Фонд 142, оп. 9, а.е.№ 176, 1950.

Държавен архив, *Доклад от Министъра на народната просвета до Председателя на Министерски съвет относно вземане мерки за засилване борбата с неграмотността, с оглед бързото ѝ ликвидиране, 1950 г.*, Фонд 142, оп. 9, а.е.№ 176, 1950.

Държавен архив, *Доклади на Министерство на народната просвета във връзка с ограмотяването на възрастното население 1951-1953 г.*, Фонд 142, оп. 9, а.е.№ 170, 1953.

Държавен архив, *Доклади от Комитета по труда и цените*, внесени в МС 1963-1965, Фонд 607, оп. 1, а.е.№ 13, 14, 15, 16, 1965.

Държавен архив, *Заповед на КТРЗ № 666/ 1977 г. и списъци на сведенията, които представляват служебна тайна, правилник за вътрешния трудов ред в КТРЗ*, Фонд 607, оп. 3, а.е.№ 378, 1977.

Държавен архив, *Проектостановление за ликвидиране с неграмотността*, внесено в МС от Министъра на народната просвета, Фонд 142, оп. 9, а.е.№ 176, 1952.

Илиев, Ив., *Икономиката на България през периода 1949-2001 г.*, София, 2004.

Колектив, *Емпирично социологическо изследване "Градът и селото-86", Том I: Регионални общности (избрани таблици)*, ЦСУ, 1988.

Колектив, *Емпирично социологическо изследване "Градът и селото-86", Том II: Социологически взаимодействия (избрани таблици)*, ЦСУ, 1988.

Колектив, *Емпирично социологическо изследване "Градът и селото-86", Том III: Социологически анализи и обобщения*, под научната редакция на Михайлов, Ст., ЦСУ, 1988.

Колектив, *Социалнокласовата структура на съвременното българско общество (тенденции и проблеми)*, под общата редакция на Димитров, Кр., Наука и изкуство, 1986.

Колектив, *Социологическата структура на съвременното българско общество*, под общата редакция на Ошавков, Ж., Институт по социология при БАН, 1976.

Колектив, *Характеристика на българското население: Трудови възможности и реализация*, под общата редакция на Минков, М., Наука и изкуство, 1984.

Минков, М., "Изследване на трудовите възможности на населението в България и тяхната реализация", *Население*, 1, 26-43, 1983.

Наумов, Н., *Население и трудови ресурси*, ВИИ "Карл Маркс", 1978.

Сакс, Д., "Икономически растеж - модели и подходи", *Фактори за икономически растеж в България*, ЦИР, 1999.

Статистически годишник на Царство България, Главна дирекция на статистиката, 1936.

Статистически годишници на Народна Република България, ЦСУ, 1948 – 1990.

Статистически сборник, Окръжно статистическо управление Михайловград, 1986.

Тотев, А., Минков, М., Атанасов, А., Боев, П. и Топалова, В., "Методика за емпирично изследване на трудовите възможности и трудовата реализация на населението", *Население*, 2, 93-113, 1983.

Фол, Ал., *Квалификация на кадрите – на равнището на обществените потребности*, Доклад на Министъра на народната просвета, 1982.

ЦСУ, *Икономиката на България*, 1990.

ЦСУ, *Основни резултати от преброяването на населението към 4 декември 1985 година (репрезентативна разработка)*, 1986.

ЦСУ, *Парични доходи и разходи на населението по области, райони и общини*, 1989.

Шубкин, Вл., *Началото на пътя: Проблемите на младежта през погледа на социолога и писателя*, Издателство „Народна младеж“, 1982.

Azariadis, C., Drazen, A., "Threshold Externalities in Economic Development", *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. 105, No. 2, pp. 501-526, 1990.

- Barro, R., Lee, J., “International Data on Educational Attainment: Updates and Implications”, Working Paper No. 7911, National Bureau of Economic Research, 2000.
- Benhabib, J., Spiegel, M., “The Role of Human Capital in Economic Development: Evidence from Aggregate Cross-Country and Regional U.S. Data”, Working Paper No. 9224, C.V. Starr Center for Applied Economics, New York University, 1992.
- Blanchard, O., *The Economics of Post-Communist Transition*, Oxford University Press, 1997.
- Greiner, A., Semmler, W., Gong, G., *The Forces of Economic Growth: A Time Series Perspective*, Princeton University Press, 2005.
- Kyriacou, G., “Level and Growth Effects of Human Capital: A Cross-Country Study of the Convergence Hypothesis.”, *Economic Research Reports* 19-26, C.V. Starr Center for Applied Economics, New York University, 1991.
- Pritchett, L., “Where Has All the Education Gone?”, Revised Draft, The World Bank, 1999.
- Rosenstein-Rodan, P., “Problems of Industrialisation of Eastern and South-Eastern Europe”, *The Economic Journal*, Vol. 53, No. 210/211, pp. 202-211, 1943.
- Woessmann, L., “Specifying Human Capital: A Review, Some Extensions, and Development Effects”, Working Paper No. 1007, Kiel Institute of World Economics, 2000.